

Taja Kramberger

O MEŠČANSKI MORALI IN PRAVILIH OBNAŠANJA V DRUŽINSKEM KROGU

Šablone in vzorci obnašanja

*"Vsakomur pa bo v prid, če goji bon ton. Od tega ima lahko samo uspehe in koristi, ki nimajo le namišljene vrednosti, temveč so docela praktični. Kakor vidimo na primeru velikih narodov ni to nikaka gospodarska prednost; z rastočo omiko se tudi od preprostega človeka zahtevajo čedalje večje družabne lastnosti."*¹

Kot bi mogli sklepati iz gornjega zapisa, se je dobro desetletje po prvi svetovni vojni utilitar- ni, pragmatično-socialni vidik bontona že neka- ko prijel, splaval na površje, predvsem pa so po- stali opazni njegovi učinki in posledice: stereo- tipizacija kodov obnašanja je očitno že postala olajševalna okoliščina socializacije in obenem tisti pomembni določujoči in razlikujoči ele- ment pri razvrščanju vertikalne pripadnosti. Da pa bi se človek znal pravilno "sukati" v izbrani družbi, da bi ga mogli imenovati "*družabno ru- tiniranega*"², je moral poznati etiketna pravila, ki so zadevala "*temeljna pravila medsebojnega občevanja*": tako vedenje pri mizi, kot na cesti, v družbi, na obisku, ob sprejemu, v gledališču, ki-

nu, gostilni ali kavarni, na poroki ali na pogre- bu, znati je moral pošiljati povabila in naznani- la, z izbranim okusom spremljati kulturo in modne trende oblačenja, vedeti za tajno govori- co snemanja pokrival, prodreti v skrivnosti "*pi- smenega občevanja, da je to brez napak in čr- tanj in čedno*" itn. Omika se tako razodeva kot natančno prepletena mreža medsebojnih raz- merij, kot strategija kodificiranih pravil. S poz- navanjem in ustalitvijo teh pravil, obrazcev, t.j. šele ko so "*najelementarnejša načela omike in olike ... prešla vsakomur že v kri in meso*"³, se je vzpostavila formalizacija komunikacije. O čem takem v času pred prvo svetovno vojno le težko govorimo.

V popularnem in verjetno enem najbolj pe- dantno sestavljenih priročnikov (posebno še v zadnji izdaji), v katerem je najti mnogokateri nasvet prefinjene olike, izpod peresa Urbanusa (t.j. Franca Terseglava) z naslovom *Knjiga o le- pem vedenju*, ki je pri nas doživela tri ponatise (1910, 1918 in 1932), je prav zanimivo opazova- ti drobne oblikovne in vsebinske spremembe, premike v ideološki orientaciji, ki jih zaznamo v

¹ Breda, Nekaj nasvetov o dostojnem življenju, Življenje in svet, leto II, št. 3, 1928, str. 95.

² Ibidem.

³ Urbanus (Franc Terseglav), Knjiga o lepem vedenju (Tretja zelo pomnožena in izpopolnjena izdaja), 1932, v Uvodu (neoštevilčena - prva stran).

vsaki od izdaj. Tako v uvodu *“tretje, zelo pomnožene in izpopolnjene izdaje”* (iz leta 1932) naletimo na povsem transparentno ideološko naglašeno utemeljitev izbora nekaterih novih poudarkov v sestavi pravil lepega vedenja, ki pravi takole: *“Živimo v novi državi in novem času, ki pomenja v mnogočem prelom s preteklostjo, nove orientacije in nove forme življenja. Do čim so bila preje pravila našega družabnega življenja narekovana od odvisnosti od kulturnih stikov nemštva, smo danes prišli v živahnejši stik z drugimi narodi Evrope in je zato popolnoma naravno, da smo se pri redakciji tretje izdaje pričujoče knjige ozirali zlasti na tisti bonton, ki je doma v francoskem narodu, tradicionalnem učitelju dobrega okusa, finih manir in dovršene kulture. Vendar pa nismo v nobenem oziru ničesar suženjsko posnemali, ampak ohranili vse, kar je glede lepih zunanjih nravi v resnici dobrega v našem narodu odnekadaj ukoreninjeno, tako da je pametno prilagojeno naši biti, zgodovini in dosedanjem razvoju.”*⁴

Preusmeritev poudarka poleg osnovnega obrata k francoskim maniram predstavlja tudi izrecna uvodna podčrtanost o *“prežetosti knjige s slovenskim krščanskim etosom”*⁵ (kakorkoli je že to v letu punktacij, ki je obenem leto izdaje knjige, lahko širše odzvanjalo) in nekatere vsebinske spremembe, pri katerih je opazno povečan obseg napotkov glede zakonskega stanu in družinskih razmerij, kot pravi naš avtor *“bodisi v načelnem etičnem pogledu, bodisi, kar se tiče družabnih zahtev, ki se stavijo na poročenca”*⁶. V tem 380 strani obsegajočem ponatisu (mimogrede - za primerjavo: izdaja iz leta 1918 jih obsega 228), ki nagovarja, kakor smo videli, razširjeno publiko, pri kateri vertikalna pripadnost ni več v prvem planu, je najti še novosti k poglavjem o družabni konverzaciji, potovanjih, letoviščih in sprejemanju gostov na dom, kar posredno kaže na izboljšavo, večjo pretočnost

prometnih zvez in novo, drugačno organizacijo (predvsem prostega) časa. Čisto na novo pa je dodano poglavje (na 35 straneh) o *Pravilih pismenega občevanja*, ki se začneja z nespodbudno avtorjevo opazko, da *“Slovenci nismo posebni prijatelji pisanja”* in bralca poučuje o slogu, formatu, obliki in vsebini intimnih in poslovnih pisem, pomembnejših intitulacijah in drugih neobhodnih formalnostih.

Toda vrnimo se zdaj od neizogibnih formalnosti 20. stoletja k tistim iz druge polovice 19. stoletja. Kako naj se prikupno in plemenito vede *“olikani Slovenec”*, je dobra štiri desetletja pred Urbanusom popisal Ivan Vesel. V uvodu, prežetim s kriterijem zunanje všečnosti in ljubeznivosti, beremo: *“Če ne razume človek umetnosti pokazati se pred drugimi pristojno in priljudno, če se ne zná v vsaki priliki tako vesti, kakor narav te prilike zahteva, če se ne vé pokazati s tiste strani, ki je vseh ogledovalčevemu očesu, in če mu vsega gibanja in ravnanja obraznih črt, jezika, postave, pogleda, hoje, splohi vsega djanja in nehanja ne prešinja neka prijetnost, ki je primerna njegovemu značaju in značaju tistega, s katerim govori in ima opraviti, tak človek ne bo nikoli prijeten ličnemu svetu, naj bode sam na sebi še tako popoln, čednosten, učen, spreten... Kdor hoče imeti srečo na svetu, mora vseh biti svetu; imeti mora nekaj, kar je po splošnji misli pametnih ljudi ljubeznjivo, priporočevalno.”*⁷

Vedenjski ideali in moralne konvencije v privatnem življenju

S prodorom meščanske kulture bidermajerja so bile jasno načrtane temeljne vrednote zavesti novega meščanstva. Te so: družina kot osnovna, varovalna celica in obenem zvočni zid (mnogokrat potuhnjeno in neopazno prebit pod zunanjim pritiskom ali nevzdržno radovednostjo, ki se je tihotapila med intimne štiri stene)⁸ dogajanja, poslovni uspeh ter občutje in narava. Kako pomembna je bila zaščitniška funkcija družine, je razvidno iz strogih sankcij, ki jih Jožef Valenčič predvideva za primer miniranja njenih temeljev. Takole pravi: *“Tistega, ki bi skušal ali se*

⁴ Ibidem. Nenevadna, morda bi smeli reči celo ignorant-ska, je formulacija živahnejši stik z drugimi narodi Evrope, če pomislimo, da gre v prvi vrsti za stik in realno politično vez z južnoslovanskimi narodi, katerih omike in kulturni, vedenjski posebnosti isti avtor niti ne omenja. Ne pozabimo, da se je leta 1931 zgodila velika rošada dveh najpomembnejših slovenskih političnih strank (JNS- režim) - liberalcev in klerikalcev, na škodo slednjih, ki so organizirali velike protirežimske demonstracije. Tako je v duhu slovenskega krščanskega etosa, ki ga Urbanus omenja, kot tudi ideološko-politične nravi omenjeno zamolčanje več kot zgolj naključje.

⁵ Ibidem (neoštevilčena-druga stran).

⁶ Ibidem.

⁷ Ivan Vesel, *Olikani Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 3-4.

⁸ “... da sem za vso to ljubezen dobil le obrekovanje, katero ne zasluži še sovražnik ne”, piše dr. Ivan Murnik svoji ženi Mariji Murnik (leta 1871). Glej Alenka Ravnikar, *Meščanski vsakdan konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja*, diplomska naloga, tiskopis, Ljubljana, 1996, str. 25.

predrznil družinski časti ali koristi škodovati, naj nihče ne zakriva in mu ne prizanaša, temuč naj izvesta gospodar in gospodinja usako nespodobnost in jo pri nastanku odpravita in zatreta."⁹

Da je meščanska masa, "ki nikoli ni bila enotna"¹⁰, ohranila koherenco, je morala vzpostaviti vrsto vljudnostnih fraz in obrazcev obnašanja. Tako je "pri vsaki majheni reči"¹¹ pokazala na razliko in jo jasno umestila nasproti nemeščanstvu. Razvila je kompleks razpoznavnih simbolov oz. govorico simbolnih oblik, ki se je kazala v načinih polaganja klobuka, v poljubljanju roke dami, v tisočernih modnih podrobnostih itn. Takšna simbolna komunikacija seveda ni nevtralna (ni arbitrarna kakor npr. znakovni sistem), temveč motivirana, ima globlji konotativni pomen in ta je v varnosti in zagotovitvi trdnih notranjih vezi "amorfne meščanske kepe". Poučanje in poveljevanje meščanske držbe med vrsticami seveda sporoča tisto, kar je družba prikrivala. To pa je bila vrsta neizrečenih fantazem (natančno to, kar je opazil že Stefan Zweig), ki so služile kot "podmena ideološkega (meščanskega) diskurza."¹²

Značilnosti provincialnega (malo)meščanstva¹³: "občudovanje cesarske liše in njenega prestolnega mesta, pozo distance in narodne radikalizacije" lahko na številnih slovenskih primerih prav dobro opazujemo.¹⁴ Kot zgovernen primer razpoznavne simbolne komunikacije

oz. igre označevanja naj navedem kratek opis slovenskega popotnika Josipa Lavtižarja, ki je sredi Bosne (v Lavši) po "govorici obleke" razpoznal kranjskega fanta. "Po slikoviti noši soditi so bili popotniki večinoma Bošnjaki. Med njimi opazim po obrazu sicer neznanega, pač pa po obleki označenega kranjskega fanta kakih petindvajsetih let. Kratek rokavnik temne barve, zelenkast telovnik z običajno srebrno verižico pri uri in ob verižici visečim velikim srebrnjakom, dolge sivkaste hlače: - vse to mi potrjuje, da se ne motim. Izdajal ga je tudi klobuček s pripetimi rdečimi šopkom, ki je tičalo poleg njega za trakom par račjih krivcev. Fant je grizel lešnike, ponosno hodil med Turčini ter se videl med njimi kot izgubljenec, ki na noben način ne spada v tako družbo."¹⁵

Če smo družino omenili kot privatno in samozadostno skupnost, ki jo "odlikujejo tesne čustvene vezi in hkrati jasna in določna delitev družinskih vlog,"¹⁶ kot zavetje, ki vrača in ohranja intimnost, ki je pribežališče pred zunanjo nevarnostjo, molčeči trezor sporov in skrivnosti ter osrednji nosilni steber družbe, si sedaj pogledajmo kaj o odnosih med družinskimi člani in družinskih vezeh, pravijo naši sestavljalci bontonov. Najprej nekaj besed o zgovorni postavitvi sten, "zidov molka", ki so varovale intimo družine: o arhitekturi.

Arhitektonska zasnova intimnosti

Pozornost, usmerjena v spoštovanje zasebnosti meščanskega stanovanja, t.i. "kvintesence meščanskega sveta,"¹⁷ "varnega pribežališča, okrepljujočega počivališča, obenem pa rodilnice družinskih čednosti in shajališča s tujimi osebam,"¹⁸ se je izražala tudi v arhitekturi interiera; najprej: v razporeditvi prostorov. V stanovanju zakonskega para, ki naj bi bil prilagojen stanu, premoženju in dohodkom, bi - po napotkih Valenčiča - morala biti spalnica, in za "štiriletne ali starejše hčere in za dečke od te starosti naprej posebna soba. Vendar naj bi imele hčere vsaj od 12., mladeniči pa od 14. leta naprej od mlajših

⁹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 66.

¹⁰ Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 381.

¹¹ Ivan Vesel nam polaga "na dušo": "Vse kretanje bodi dostojno in plemenito; pri vsaki majheni reči, ko neomikani ljudje, ne mahajmo z rokami, ne pačimo obličja; gledimo naravnost v obraz, pa pohlevno in milo; ne prijemaj ga za gumbe in rokave. Skratka ne pozabimo, kar hoče imeti lična omika in pazljivost do sebe in družil, bodimo s tem vedno enaki, tudi doma, ne samo na tujem." - Ivan Vesel, *Olikani Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 39.

¹² Renata Salecl, *Disciplina kot pogoj svobode*, Ljubljana, 1991, 12ss; prim. Stefan Zweig, *Včerajšnji svet. Sponitni Evropejca*, Ljubljana, 1958, posebno 45ss, 75ss.

¹³ Naj na tem mestu poudarimo, da se (ni) zdi pojem meščanstva aplicirati na slovenske razmere ob koncu preteklega in na začetku 20. stoletja skrajno vprašljiva oz. vsaj diskutabilna zadeva, ki pa je na tem mestu ne morem razrešiti, ker bi vprašanje zahtevalo temeljitejšo analizo postavk, zato v članku uporabljam nekakšen, žal tudi nedorečen, naziv (malo)meščanstvo.

¹⁴ Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 383.

¹⁵ Josip Lavtižar, *Pri Jugoslovanih*, SM, Ljubljana, 1903, str. 56-57.

¹⁶ Peter Vodopivec, *Novejši zgodovinski pogledi na meščanstvo in zgodovino meščanstva*, *Zgodovina v šoli* III, št. 1, 1994, str. 8.

¹⁷ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 129 (naziv Erica Hobsbawma).

¹⁸ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 151.

otrok odločeno svetlobarvane spalnice. Hišna oprava otročij stanovanj naj bodi svetla z belimi ali svetlimi zagrinjali okenj." Na vsako osebo Valenčič odmeri "najmanj 20 m³; za vsakega otroka pa 16 m³ zračnega prostora... postelja bodi postavljena, ako je le mogoče 20 cm od stene... nad vzglavjem vsake postelje naj bi visela podoba krsnega patrona ali patrona tiste osebe, ki spi na dotični postelji. Na nasprotni steni pred vznožjem pa naj bi viselo veliko ogledalo, pod in pred tem postavljena umivalna mizica. Blizu postelje naj bo omara za obleko, za vsako osebo posebej po 1 stol in pri vzglavju vsake postelje naj bo omarica s ponočno posodo; na omarici pa svečnik s svečo in vžigalicami. Vsako okno spalnice naj bi imelo zagrinjalo... Kuhinja naj bi bila jako svetla in v njej naj bi bilo vse potrebno kuhinjsko posodje in orodje, omenjeno v različnih kuharskih bukvah. Blizu kuhinje naj bo obednica v svetli prostornini, oddaljena od vsega smradu..."¹⁹ In tako dalje in dalje; Valenčičeva podoba meščanskega prostornega stanovanja je zelo podrobno izrisana in izpisana, zakaj "kakoršno je stanovanje človeka, tak je tudi njegov ugled pred drugimi ljudmi."²⁰ Za Urbanusa je "snaga... ki še posebno odseva iz stanovanja in pohištva... eden glavnih pogojev za vsakega, ki se hoče ponašati z oliko."²¹ Ob snažni skrbi za stanovanje, ki naj bo "zdravo, suho, zračno in gorko", avtor odmerja več kot polovico prostora protimrčesnemu in protizajedalskemu delovanju. "Principiis obsta", zapiše, "začetek za mrčes je pa nesnaga, ki jo povzroča zanižnost in nemarnost. Kjer je snaga doma, tam nima domovinske pravice ne molj, ne bolha, ne uš, ne posteljna stenica."²²

Enako pomembna je bila skrb za izbrano stanovanjsko opremo in dekorativne dodatke, ki so pogosto vzbujali vtis prenatrpanosti ali slabega okusa.²³ Z uveljavljanjem novih arhitektonskih rešitev, ki so bile izraz vse večje pozornosti do "privatnih svetov" bivajočih in so poudarjale spoštljivo distanco in individualno intimnost posameznih članov družinske skupnosti (npr. prehodni hodniki ipd.), se je na eni strani krepila zavest o vrednosti in tudi pomenu va-

rovanja privatnega prostora, po drugi strani pa so bili nekateri od teh "interierov" odprti navzven; predstavljali so reprezentativne prostore, namenjene izbranim gostom.²⁴ V takšnih salonskih sobanah so se odvijali družabni dogodki - "kultura obiskov," katere izdelano tipologijo najdemo domala v slehernem priročniku o lepem vedenju, ki je "dal kaj nase."²⁵ Dvojna težnja meščanstva: privatnost in reprezentativnost, je bila, kot zapiše A. Studen, "dokončno arhitektonsko realizirana z nastankom meščanskih vil".²⁶

Če je družinski proračun dopuščal (in moral bi dopuščati, saj je to spadalo med osnovne karakteristike pripadnosti k meščanstvu), si je družina omislila "hišno damo" - gospodinjstvo pomočnico. V nasprotnem primeru se je žena sama "žrtvovala" in z delom zaslužila denar, potreben za dosego hotenega nivoja.²⁷ Kako zelo reprezentativno in "povnanjeno" je bilo (oz. je postalo) razlikovanje meščanske družine od hišnih poslov, se dobro kaže v arhitekturni zasnovi premožnejših meščanskih vil v Kapucinskem naselju v Ljubljani, kjer posebni vhod v kletna stanovanja poslov lepo simbolizira socialno ločitev med obema slojema.²⁸ Poseben primer negodovanja purističnih zastavljalcev moralnih nauk je predstavljala tiha domena "inicijacije" mladih gospodičev v spolno življenje, ki je nemalokrat "potekala preko služkinje". Veliko (malo)meščanskih mladeničev je namreč v "veliko meseno tajnost" prvič vstopilo kar z domačo guvernanto ali služkinjo, pri čemer sta se mladca navadno "kar vnela drug za drugega," kakor se je to dogodilo Vladimirju Ravnikarju, in je po izbruhu "vroče ljubezni" dekle (navadno) izgubilo službo.²⁹ Mimo takšnega tihega pri-

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

²¹ Urbanus, *Knjiga o lepem vedenju*, Ljubljana, 1918, 15ss.

²² Ibidem, str. 20-24.

²³ Prim. Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, 121ss in Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 386-87.

²⁴ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 140 in v op. 58.

²⁵ Glej Urbanus (*Franc Tersegla*), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, poglavje: *Obiski (poseti) in sprejemi*; Edvin Rozman, *O dostojnosti*, Ljubljana, 1909, 11ss idr.

²⁶ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 141.

²⁷ *Primer med zakoncema Šega*. Glej Alenka Ravnikar, *Meščanski vsakdan konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja*, diplomska naloga, tipkopis, Ljubljana, 1996, 30ss.

²⁸ Andrej Studen, *Nekaj drobcev iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno*, *Kronika* 3/42, 1994, str. 44.

²⁹ Cf. po Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 138-139. *Da je bil takšen - varen način nabitja prvih spolnih izkušenj pod domačo streljo possem običajen (sporazum brez besed), nam poroča Stefan Zweig, Včerajnji svet. Spomini Evropejca*, Ljubljana,

Družina je bila ideal meščanstva. Meščansko stanovanje pa je bilo varno zavetje družine.

voljenja, ki si je nadel krinko ogorčenosti, ko je stvar prišla na dan, so gospodarji služkinj *alias* zakupniki (malo)meščanske morale navzven poskrbeli za to, "da je soba služkinje ležala tako, da za njeno nramnost ni bilo nobene nevarnosti," kot je predpisal Bodianus.³⁰ Seveda pa si avtorji moralnih nauk, znotraj tako jasno pokroviteljsko strukturirane patriarhalne družbe, niso drznili jemati v ozir napotkov o ravnanju ali zaščiti dekleta v primeru, če je gospodar prevzel opolzko iniciativo in služkinjo zalezoval ali spolno nadlegoval (in vprašanje pravzaprav je, ali jim je to sploh prišlo na misel).³¹ Interpretacija morale je pač vselej bila v rokah nadrejenih, je torej izhajala s pozicije moči.

Odnosi med zakoncema

Sestavni elementi idealne družine so bili: žena - mati, gospodinja, soproga; mož - glava družine, ki je bila dolžna skrbeti za stalni pritok denarja,

zatorej zadolžena za delo v "pridobitni sferi"³²; in otroci. O odnosih med zakoncema in vlogi otrok v družinskem krogu najdemo v bontonih veliko napotkov. Tako nas Valenčič v dveh krajših odstavkih z naslovoma: *Občenje moža s soprogo* in *Vedenje žene s soprogom* vpeljuje v svet, kjer naj bi se "mož natančno omejil na svoj delokrog ter izpolnjeval samó vse svoje dolžnosti (Vtikanje v ženin delokrog je smešno.)".³³ Da je "ženin delokrog" tista nedorečena in mnogokrat občutljiva točka (samozatajevanja), ki lahko v trenutku pretresa izgubi samoumevnost in nevarno omaje skupnost, v katero - je prepričan Valenčič - "naj bi se žena in mož, že takoj spočetka zakonskega življenja, popolnoma udana v svojo usodo" dokončno zavezala, tega Valenčič noče ali ne utegne niti pomisliti. Kljub temu, da je odnos med zakoncema v knjigi oblikovno in prostorsko korektno (z gornjima naslovoma) razdeljen oz. odmerjen, je v načinu pisanja označevalni odnos vseskozi jasen. Edini označe-

na, 1958, str. 86. Varoval je ugled družine navzven in izključeval nevarnost, da bi fant padel pod roke kakšni "rafinirani osebi".

³⁰ Bodianus, *Lepo vedenje*, Ljubljana, 1921, str. 113.

³¹ Znale so policijske ovadbe o spolnem nadlegovanju služkinj - glej Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*,

Ljubljana, 1995, 156ss in Andrej Studen, *Nekaj drobec iz vsakdanjika ljubljanskih služkinj pred prvo svetovno vojno*, *Kronika* 3/42, 1994, str. 45.

³² Ibidem, str. 133.

³³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 63.

valec družinskega odnosa je moški in "žena, ki hoče uživati do smrti pravi mir, soprogovo ljubezen in zvestobo ter v časti in spoštovanju vso zakonsko srečo, naj bi si prizadevala neprenehoma, da si vse to zasluži z najlepšimi čednostmi in najpoštenjšimi sredstvi." Ženska naj bo, zatorej, po napotkih Valenčiča, v vedenju pasivna, "razen tega naj si misli vedno, da mora biti kakor žena svojemu možu prav pokorna in udana... po poroki še bolj pazljivo in neutrudno kakor pred poroko... ako želi, da ostane mož rajši doma kakor bi hodil drugam..."³⁴(!) Takšna globoko patriarhalna miselnost na prelomu preteklega stoletja seveda ni bila nikakršna redkost.

Kako pomembna je vloga pisane besede kot medija komunikacije v (semantiki) ljubezni, nas opozarja Niklas Luhmann. Umetnosti zapeljavanja, kot neposredne dediščine tiskanja knjig, njenih gestikulacij in obrazcev, se je bilo (po Luhmannu) mogoče poučiti iz romana, pri čemer se je s poznavanjem koda povečala tudi pozornost sodelujočih v "igri". Tako so moški lahko "z gotovostjo domnevali, da jih bodo dame spregledale, hkrati pa so tudi vedeli, da bodo navzlic temu dosegli svoj namen. Kod potemtakem ni le usmerjal vedenja, ampak je na prav istem področju vedenja, ki ga je usmerjal, zajel tudi svojo lastno povratno pojavnost."³⁵ Seveda na podoben način učinkuje tudi semantika kodiranega odnosa med možem in ženo, ki jo lahko opazujemo kot odraz družbene situacije in nadalje - kot odziv na spremembe v družbi in kot poizkus reševanja le-teh. Tako se drobne korekcije nekoliko spremenjenega družbenega odnosa do ženske konec 19. stoletja odražajo v številnih navidezno "pomirjujočih" stavkih, ki so pisani v spravljivem in razumevajočem tonu, a njihov globlji pomen ostaja popolnoma patriarhalen. Večina bontonov sloni prav na takšni podstati.

Vzorna žena pravega meščana je bila torej odvisna od moža - *producenta*, ki je skrbel za družinski proračun. Mariborski odvetnik Janko Sernec vidi odnos med zakoncema prav v tej luči: "Den na den se trudimo možje pridelovati živež in obleko, postavljati poslopja, braniti svoj dom z orožjem, množiti blago v hiši na vse strani... Ve žene pa imate večidel drugo nalogo, ve mo-

rate skrbeti za uživanje... Kako lepa naloga!... trudnemu priskerbeti mir in pokrepčanje; gladne sititi, žejne napajati; in tako vsako čelo po hiši zvedriti, vsako serce zveseliti..."³⁶ Če je pri tej "lepi nalogi" prišlo do zapletov, "je to moglo imeti za posledico znatno omejitev družbenega občevarja in s tem tudi precejšnje zmanjšanje tržne vrednosti gospodarja, k čigar gospodarskim uspehom je seveda sodila tudi mreža družbenih stikov."³⁷ O pomembnosti dobrega gospodarstva kot ene "izmed najpotrebnejših reči zakonske sreče... brez katere zgine vsaka senca domačega veselja in je dom sam pekel," pa ima veliko povedati tudi Ivan Vesel in nadaljuje v istem tonu, kako ima "redko ktera žena poguma in moči, da stanovitno prenaša nesrečo, ali dober svet daje v sili in tako pomaga nositi butaro, ki je tu, da se prenaša."³⁸

Vzgoja otrok

"Po obnašanju otrok do starejših ljudi, do višjih oseb in do duhovščine", po Urbanusu, ki pravi: "...kakršna hiša, kakršni starši, takšni otroci, ... presojamo vso družino,"³⁹ zato je na mestu sodelovanje obeh staršev pri vzgajanju otroka. Isti avtor se pritožuje nad pretiranim in gizdavim družabnim življenjem, ki "zlasti srednji stan gmotno uničuje; mu izpodkopava zdravje in ga duševno hira...", ob čemer se zanemarija "dom, središče in ognjišče vse omike". Skrb za otroke pa se, po mnenju Urbanusa, zanemarija tudi zato, ker "družinski očetje posedajo še tistih par ur, v katerih so prosti, po gostilnah, v mestih pa po restavracijah in kavarnah."⁴⁰

Generalno gledano, se je vzgoja ravnila in odrejala spolu primerno. Meščanski ideal odraslega moškega oz. ženske je vnaprej določal stratigrafijo vzgojnega procesa. Sicer pa so "otroška srca podobna vosku, iz katerega se lahko naredi vsaka podoba", kakor 1895 leta zapiše Jakob Dimnik v napotkih materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem in učiteljem.⁴¹ Vzgoja, v tem oziru, seveda ni nekaj kreativne-

³⁴ Ibidem, str. 64-65.

³⁵ Niklas Luhmann, *Ljubezen kot strast: li kodiranju intimnosti*, CKZ 140/141, 1991, str. 68.

³⁶ Janko Sernec, *Nauk o gospodinjstvu*, Ljubljana, 1871, str. 1.

³⁷ Ernst Bruckmüller, *Novejše raziskave avstrijskega meščanstva*, ZČ 45/3, 1991, str. 386.

³⁸ Ivan Vesel, *Olikant Slovenec*, Ljubljana, 1868, str. 62-63.

³⁹ Urbanus, *Knjiga o lepem vedenju*, Ljubljana, 1918, str. 59-60.

⁴⁰ Ibidem, str. 49.

⁴¹ Jakob Dimnik, *Domača vzgoja*, Ljubljana, 1895, str. 13. Podobno pred tem Slomšek - glej Fr. S. Jamšek, *Solske*

ga, ampak deluje kot reprodukcija obstoječih norm in vedenjskih vzorcev, kakor je tudi celotni mentalni sistem podvržen stalnemu kroženju v smeri: posnemanje, privajanje, ponotranjenje in spet posredovanje.⁴² Odrinjen v pozabo preteklosti je, v takšnem sistemu reproduktivno-avtoritarne vzgoje, moral ostati tudi Montaigne s svojimi umerjenimi napotki o vzgoji otrok, kjer naj bi učitelj poskrbel, "da bo učenec vse pretehtal" in naj mu ne bi v glavo "mašil ničesar, kar sloni na avtoriteti in veri," in kjer naj bi cilj posredovanja vendarle bil smiselno razumevanje in koristna življenjska uporabnost naučenega z natančno izdelano zavestjo (ki jo zaman iščemo v premnogih vzgojnih priročnikih monarhije) o tem, "da je znak slabe kuhinje in slabe prebave, če vrnemo hrano tako, kakršno smo pogoltnili. Želodec ni opravil svojega posla, če ni izpremenil oblike in bistva tistega, kar smo mu dali, naj prebavi."⁴³ Pa ne le Montaigna, tudi Ivana Vesele, ki je odnos med starši in otroci pogojeval z "ljubeznivim zaupanjem", zavračal "resnobo in mrzlo vedenje" in grajal novodobno "odsotnost" prisotnosti staršev v vzgojnem procesu, se v novejših (malo)meščanskih vzgojnih prijemih ni več prav dobro slišalo.⁴⁴ In tako je, zdi se, (malo)meščanska vzgoja otrok vse bolj drsela v kremplje nadzorovanja in nazadnje postala zgolj, za meščanstvo obvezujoč, paragraf "bontona".

Deklice je bilo potrebno že zgodaj privaditi na njihovo kasnejšo vlogo, ki jo bodo kot žene imele v družini, jih od malega navaditi na ropot pokrovk, loncev in zajemalk, ki ji bodo, kot zvesti zakonski družici, kasneje krajšale čas v kuhinji. Kako pomembno je natančno izbiranje igrač, vidimo na primeru obdarovanja deklice Ivce, ki je za Miklavža dobila "velik lep, lesen štedilnik, kuhinjsko opravo... Pri mizi pa ji bom napravil še dve steni, kjer bo imela vse pokrovke, krožnike, zajemalke lepo obešene."⁴⁵ Dečke

je bilo potrebno vzgojiti za veliki zunanji svet konkurence, v duhu poslovne tekmovalnosti. V duhu ohranjanja starih, lagodnih patriarhalnih mrež in razmerij, pri katerih je poslušnost žene neomajna in neizpodbitna vrednota.

Vzgoja premožnejših otrok je bila pravcata dresura. Otroka je skušala obdelati z vseh plati, tako duhovno kot telesno. Da "je truplo iz mladega zanemarjeno, da ga gibati, hoditi, delati ne privadiš, za nič je. Tudi duša je borna, ako se od mladih nog pridno ne učiš potrebnih reči spoznavati, hudo opustiti, dobro storiti," je za beležil že Slomšek.⁴⁶ Najeti privatni učitelji so skrbeli za otrokovo "fizično" telo s poučevanjem jahanja, plesa, borilnih veščin ipd. Izborno izražanje, obvladovanje mimike in osebna snažnost so sodili v repertoar (malo)meščanske distinkcije. Za duhovnost so služile glasbene ure, petje, risanje, učenje tujih jezikov... Sistem takšne razvejane mreže nadzorovanja je komaj kdaj dovolil minuto odmora. Še manj je razumel, da bi otrokovemu duševnemu življenju utegnili koristiti nekoliko samote in oddiha (kot pravi Zweig, deklic na Dunaju, zaradi nevarnosti *erotičnih bacilov*, niti za trenutek niso pustili samih). Da s takšno pretenciozno vzgojo ni vse tako, kot bi moralo biti, je zaslutil Schreiner, ki je leta 1910 v Pedagoškem letopisu priobčil naslednje spoznanje: "Bodite enkrat poštene sami proti sebi? Zakaj podite svojo deco iz šole v klavirsko uro, iz klavirske ure v plesalno, iz plesalne ure v slikarsko in iz vseh v neravnost? Ali to storite res iz ljubezni do otrok? Ali ni morda malce samopašnosti roditeljev, ki hočejo imeti na vsak način izobražene, dobro vzgojene ali celo imenitne otroke? Koliko otrok vidimo bledeti, ne vsled bolezni, ampak vsled blaznosti kratkougne, nečimerne ljubezni staršev."⁴⁷

Tedanja družba je pač hotela imeti "bedasto in nepoučeno, dobro vzgojeno in nevedno, zvedavo in sramežljivo,... predusem pa takšno dekle, ki se bo brez lastne volje prepustila možu in njegovi volji."⁴⁸ Socializacija (malo)meščanskih otrok se je torej že v najrosnejših letih ravnala

drobtinice (v 25. letni spomin smrti A. M. Slomška), Ljubljana, 1887, str. 31, tudi Anton Kržič, Zgledi bogoljubnih otrok iz vsili časov kerščanstva, I. del, Ljubljana, 1882, 1ss: "s plevelom preraščeno serce ne bode nikdar več imelo prvotne lepote, naj se ruje in ruje kakor hoče."

⁴² Albert Mrgole, Iz zgodovine vzgojnih tehnologij 19. in 20. stoletja na Slovenskem, Didakta 3/4, str. 51.

⁴³ Michel de Montaigne, Eseji, Ljubljana, 1960, poglavje O vzgoji otrok, str. 12-52.

⁴⁴ Ivan Vesel, Olikant Slovenec, Ljubljana, 1868, str. 58-59.

⁴⁵ Cf. po Alenka Ravnikar, Meščanski vsakdan konec 19. stoletja in na začetku 20. stoletja, diplomska naloga,

tipkopis, Ljubljana, 1996, str. 32. Vrstice je napisal Ivčin oče, Ignacij Šega.

⁴⁶ Anton Martin Slomšek, Blaže in Nežica v nedeljski šoli, Celovec, 1857, str. 97.

⁴⁷ H. Schreiner, O seksualni vzgoji, Pedagoški letopis, 1910, str. 75.

⁴⁸ Stefan Zweig, Včerašnji svet. Spomini Evropejca, Ljubljana, 1958, str. 84-85.

po spolu, v skladu z vladajočo meščansko ideologijo. Povsem drugače je bilo v svetu revnih, v svetu spodnjih slojev. Lahko si le predstavljamo, kakšen prepad svetov je obstajal med vsebino življenja revežev in bogatih. Življenje revnih je namreč napolnjeval nenehen "boj za živež, obleko, kurjavo in stanovanje," pri čemer razmerje med ženo, možem in otroki ni moglo biti podrejeno drugemu kot "specifični ekonomiji reprodukcije."⁴⁹ "Razkošje brezdolja" so tako občutili le otroci in žene premožnejših (malo)meščanskih družin, kjer je materialna blaginja le-to omogočala, otroci in žene revnih družin pa so se pogosto zaposlovali in prispevali k družinskem proračunu, saj očetov zaslužek ni zadostoval za preživetje.⁵⁰

V (malo)meščanskih krogih se je, za razliko od kmečkih domov, kjer so starše vikali ali onikali,⁵¹ ustalila navada, da so otroci starše tikali. Enako je veljalo med brati in sestrami, sorodniki, sošolci in dobrimi prijatelji; med vsemi tistimi, "ki so si po službenem in socialnem položaju večalimenj enaki."⁵² Vikanje je, "vsaj v mestu", zadevalo še nekaj družbenih skupinic: "Mlade ljudi, ki jih dobro ne poznaš, vikaj, vsaj v mestih, od 10. leta dalje. Vikati je treba tudi tiste, ki so ti podrejeni, npr. posle... pa tudi odličnike in predstojnike."⁵³

Vedenje za pogrnjeno mizo

Temeljna pravila vedenja pri mizi "veljajo vobče, naj bo v družini ali v krogu prijateljev, v javnih lokalih ali pri velikih družbenih prireditvah."⁵⁴ Miza je potemtakem posebno prizorišče strogo definiranega in hierarhično razporejenega obnašanja. Najprej je potrebno pravilno sestiti k mizi. To se stori tiho, naravno, brez ropotanja s stolom - tako, da je "život okoli 5 cm od miznega roba oddaljen"⁵⁵ in po nasvetu Edvina Rozmana: "... ne poprej, dokler se višje osebe družbe niso usedle."⁵⁶ K mizi se vselej sede v izbrani obleki in snažen. "Ne staršem ne otrokom ni dovoljeno sestiti k mizi (niti pri zajtrku) napol opravljenim; ... neumitim in nepočesanim."⁵⁷ Patriarhalnost in hierarhijo družinske strukture nazorno prikazuje razporeditev udeležencev pri obedu v spominih Celjana Fritza Zanggerja, trgovskega sina: "Pri kosilu in večerji so se zbrali vsi hišni člani, razen služinčadi, v majhni obokani jedilnici okoli mize, ki je zavzemala skoraj celoten prostor. Na čelu mize je sedel oče... Poleg očeta so nato sedeli mati, stara mati in stric Viktor, brat naše mame; srednji del mize je bil zaseden s sedmimi otroki.; 'spodnji dom' je bil sestavljen iz štirih ali petih 'gospodov iz trgovine'. Čisto spodaj je sedel trgovski vajenec... Mati je med vsakim obedom pogosto vstala, da bi pregledala pripravljene jedi in nadzorovala prehrano poslov v kuhinji. Ta sem in tja ne bi bil potreben, saj je bila Ančka popolnoma zanesljiva. Vendar prav tako kot je danes v navadi, da gospodinja zasede prvo mesto za mizo in vsaj navidezno za nič ne skrbi, da gostje lahko vidijo, kako se vse v gospodinjstvu odlično ujema, tako je takrat za dobro gospodinjno veljala samo tista ženska, ki se je neprestano premikala in se je zdelo, da vse postori sama."⁵⁸

Pri povabilu na gostijo je - po Valenčičevih napotkih - potrebno "obednico zadnje dni pred gostovanjem zadostno prezračiti in uro pred prihodom gostov, je dobro jo tudi pokaditi s po-

⁴⁹ Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 143 in v op. 66 in op. 72; stanovanje revežev je predstavljal tip soba-kuhinja. Včasili je umanjala kuhinja in je soba prevzela nase vse njene funkcije. S tem je oduzela stanovanju bistveno značilnost: da je udoben dom za življenje družine.

⁵⁰ Ibidem, str. 147 in v op. 78; otroci so se zaposlovali npr. v Czapovi tovarni vžigalic, deklince v tobačni tovarni, žene kot likarice, šivilje, gospodinjice ipd. "Motili pa bi se", kot pravi Ingeborg Weber-Kellermann (ibidem, str. 78 in v op. 26), "če bi menili, da jim je lastna zaposlitev prinašala večjo osebno samostojnost. Njihov zaslužek je veliko bolj dopolnjeval družinski proračun, medtem ko so moški del svojega zaslužka namenili za potrebe gospodinjstva, del pa so lahko obdržali za lastne potrebe."

⁵¹ Dr. Josip Šašel (Šašel, Moj prvi nemški stavek, *Svoboda*, 1950, str. 188) iz Rut, "kjer se vidi samo v nebesa, ne pa v širni svet, kjer so ljudje bolj plodni kakor njih skalnata zemlja, katero jim je prepustila gosposka," piše, da je očeta vikali: "Atej - tedaj sem jih še spoštljivo vikali tudi v odsotnosti..." Glej tudi: Anton Dermota, *Tisoč in en večer, Celje*, 1986, str. 12: "Razmerje med otroki in starši je bilo patriarhalno. Očeta in matere nismo tikali, temveč vikali. Ugovarjati nismo smeli, očetov ukaz je bilo treba molče ubogati..."

⁵² Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 72-73.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem, 33ss.

⁵⁵ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 222.

⁵⁶ Edvin Rozman, *O dostojnosti*, Ljubljana, 1909, str. 17.

⁵⁷ Tu si komaj predstavljamo Stefana Zweiga (Stefan Zweig, *Včerašnji svet. Spomini Evropejca*, Ljubljana, 1958, str. 68), ki ne pomni, da bi šel zjutraj kdaj v šolo drugačen kot "neprespan, skrajno površno umit in v zadnji minuti s kosom kruha z maslom v roki."

⁵⁸ Fritz Zangger, *Das ewige Feuer im fernen Land, Celje*, 1937, str. 21-22. Cf. po Andrej Studen, *Stanovati v Ljubljani*, Ljubljana, 1995, str. 135-136.

*provo ali žlahtno meto, z vijolicami ali z drugimi lepodišavami; vendar ne preveč.*⁵⁹ Prijetne vonjave bodo torej pomagale uravnati razpoloženje in ritem večera. Vonj, ki - po Urbanusu - za domačo mizo sploh ni zaželen ne dopusten, je cigaretni vonj, ki naj bi se ga vzdržal celo gospodar. Kot pravi naš sestavljalec bontona (nekoliko razburjeno), je kajenje, *"ki so se ga kulturni narodi naučili od Indijancev, degenera-*

Kamniška meščanska družina svečarja in
lectarja Ivana Steleta

tivno" in zato bi *"v času, ki toliko gleda na zdravje in predvsem zahteva zdravih živcev, bilo pričakovati, da se ga še moški odvadijo, kaj šele da se ga bodo lotile ženske!"*

Prostor poleg gospodinje je veljal za najodličnejšega gosta, medtem ko se je zraven gospodarja smela namestiti najveljavnejša dama. Posedanje za mizo se je začelo, ko je prvi strežaj gospodinji naznanil, da je miza pripravljena. Tedaj gre gospodinja *"tri korake pred najimenitnejšega gospoda, se mu primerno prikloni in mu reče: Gospod I.I., ali Vas smem prositi, da me*

*peljete za mizo? Gospod se ji globoko prikloni in reče: 'Hvala, radostno,' ji obenem ponudi svojo podpazduho, in oba gresta prva v obednico, vsi drugi gostje gredo po svojem dostojanstvu, držéči se za podpazduhe, za njima, a hišni gospodar z najimenitnejšo gospo gre kakor najzadnji par v obednico.*⁶⁰ Takšna predpogostitvena promenade je prispevala k *"privzdignjenosti"* vzdušja in je krepila (malo)meščansko zavest z obredno pripadnostjo. Goste je potrebno *nadalje posaditi oz. jih pomešati tako, da bodo po možnosti sedeli drug poleg drugega taki, ki se radi vidijo in si imajo res kaj povedati, in če je mogoče, naj sedi pri vsaki ženski na njeni levi strani moški, - ki je njen vitez - strežnik.*⁶¹

Če si je Montaigne, pred dobrimi tremi stoletji, pomagal do hrane s prsti (v katere se je *"zaradi prenagljenosti pogosto ugriznil"*)⁶², takšnih navad konec 19. stoletja, vsaj v omikani družbi, ne poznajo več, saj si je jedilni pribor že izbral svoje mesto na mizi. Marsikaj od tega, kar je sredi 17. stoletja - uradnik kranjskih deželnih stanov Adam Sebastian pl. Siezenheim - natrosil (kranjskim) plemičem glede primerne vedenja za mizo, pa na prelomu preteklega stoletja še velja; tako sta zbirčnost in brskanje med kosi na pladnju izraz neomikanega človeka, normirana je drža komolcev in posebej poudarjena zmernost uživanja jedi in pijače.⁶³ Hrana se s pladnja zajema z žlico ali nabode z vilicami, nikoli z rokami (izjema sta sadje in pecivo). Enako velja za oblizovanje jedilnega pribora (če to počneš, potem *"sploh nisi za družbo"*, ugotavlja Urbanus). Med jedjo ni dovoljeno *"preveč slišno srebati, ne hlastati, ne metati jedi takorekoč vase, ne pihati in sopsti ko meh, ne oblizovati žlice ali vilic, ne cmokati, ne škrtati ne hrustati"*, in, kar je zanimivo, *"juhe ne pospraviti do kraja, ker - nagniti krožnik - to je nedopustno"*. Pri mizi je dovoljeno klepetati (kdor je ves čas molčal, je veljal za neotesanega), ampak ne pri juhi. Raz-

⁶⁰ Ibidem, str. 220.

⁶¹ Ibidem, str. 221. Prim. Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, 33ss.

⁶² Fernand Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.-XVIII. stoletje*, 1. del, Ljubljana, 1988, str. 246.

⁶³ Prim. Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, 215ss; Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, 33ss in 261ss; Marko Štuhar, *Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalni robec*, *Zgodovina za vse*, leto I, št. 1, 1994, 1ss.

⁵⁹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 217.

govor naj se "vname pri pečenki".⁶⁴ Strogi in dosledni Bodianus v skledah in kozarcih za izplakovanje ust vidi "gnusno in nekulturno navedo". In za konec obeda velja napotek: "prebavljanje je, za razliko od hrane čisto osebna stvar, ki ni primerna za razgovor".⁶⁵

Moralno problematično področje intimnosti

Področje intimnosti in seksualnega življenja je, vsled stroge krščanske morale, v bontonih precej okleščena in z nekaj krščanskimi stereotipi odpravljena tematika, obložena s plastmi nalaganja krivde in pokore ali pa je dodobra cenzurirana. Značilnosti meščanske družbe sta neprestano potlačevanje telesnosti in tabuizacija spolnosti. Govorimo o posvetni radikalizaciji cerkvenega strahu pred telesom, ki se vleče skozi celotno krščansko-katoliško zgodovino.⁶⁶ Ko ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič (leta 1899 - med pobudniki odkupa in sežiga Cankarjeve *Erotike*, dobro desetletje kasneje pa že v prizadevni vnemi za dosledno katoliško vzgojo in omiko na področju seksualnosti) v svoj spolnovzgojni priročnik (*Ženinom in nevestam*, 1910) zapiše vrstice o tem, kako se "pravi namen, da bi se zarodil otrok ne sme nikoli in nikdar onemogočiti", nasprotno: "združitev se mora vselej vršiti tako, da bi žena mogla postati mati,"⁶⁷ moramo imeti pred očmi tisto, čemur Delumeau pravi "kontinuiteta pastirske besede skozi stoletja".⁶⁸ Užitek je, znotraj krščanske "formule" spolnosti, ki naglaša željo, a jo hkrati skuša zatreti, izključen. Delovanje spolnega akta je nevtralizirano do skrajne točke produkcije otroka in s tem izpolnjevanja zakonske dolžnosti. Konstitucija intimnosti oz. telesnosti (kot načina discipliniranja telesa) se tako odvija skozi prizmo oblasti in je nadzorovana. Za Foucaulta je vladavina nad telesom (od 18. stoletja dalje) važnejša od vladavine nad glavo; problem obla-

sti se tako prestavi, kot zapiše avtor, "z umske na fizično raven."⁶⁹

Vzgojno aktivni ljubljanski škof, Anton Bonaventura, v knjižici o verskem pouku majhnih otrok iz leta 1915, kjer pri šesti zapovedi (*Ne prešustvuj!*), poenostavljeno enači pomena besed "nesramnost" in "nečistost", ko z naslednjimi besedami nagovarja otroka:

"Kajne, dragi otrok, da ne boš nesramen in nečist? Ko vstaneš se hitro obleci, da te ne bo nikdo nagega videl; ko greš spat, le v spalni srajci ostani, in ko se preoblačiš, to hitro napravi, da te nikdo ne vidi, kakor sem te učila; svojo potrebo opravi skrivaj in hitro: angel varih je pri tebi, Bog te vidi, zato tudi sebe ne glej in ne tipaj, razen če je potrebno, da se osnažiš; kak hiter pogled iz radovednosti, ali kak majhen dotikljej, tudi le iz radovednosti, bi ne bil smrten greh, toda nevarno bi bilo in prav nespodobno; ako bi se bratcu ali sestri kaj nespodobnega videlo, ne glej, ampak hitro pokrij; kopat se nikoli ne hodi nag, popolnoma brez obleke, to bi bilo nesramno; beži pa od otrok, ki so nesramni in nespodobni! Kajne, saj boš ubogal in ne boš nesramen, ne boš nečist in nespodoben tudi takrat ne, ko te jaz ne vidim: vidi te Bog!"⁷⁰

Nevarnost opazovanja genitalnih organov, v kateri leži kal grehote, je zatorej, po mnenju Bonaventure, potrebno skriti pred pogledom, in sicer na način "hitrostnega prekrivanja," medtem ko iz ozadja celotno dogajanje spremlja omniprezentna podoba Boga.

"Kaj je samoskrumba, o tem ne govorimo, ker večina naših častitih čitateljev gotovo vé, kaj je to, in kdor pa ne vé, naj vpraša zdravnika..."⁷¹ Če smo zgoraj lahko opazovali vzgojni koncept umika pogleda, je v slednjem stavku prisotno vzgojno izmikanje (izgovorjeni) besedi: tu - skratka - vlada zaveza molka. Izhodišče takšnega obnašanja je bilo prepričanje, da je telesno poželenje greh in razvrat, ki ga z besedo ni dobro načenjati. Namesto pogovora se je torej uveljavil "sporazum brez besed,"⁷² po katerem

⁶⁴ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 55.

⁶⁵ Bodianus, *Lepo vedenje*, Ljubljana, 1921, str. 43.

⁶⁶ Prim. Jean Delumeau / v prev. Žan Delimo, *Grehi i strah. Stvaranje osebne krivice na Zapadu od XIV. do XVIII. veka*, II. del, Novi Sad, 1986, 667ss.

⁶⁷ Anton Bonaventura Jeglič, *Ženinom in nevestam*, Ljubljana, 1910, str. 25.

⁶⁸ Domala identičnim napotkom vernikom lahko sledimo npr. v nekaterih pridigah zgodnjega 18. stoletja, ki jili omenja Delumeau (v prev. Žan Delimo, *Grehi i strah*, II. del, Novi sad, 1986, str. 514-515); tako oratorijane E.B. Bourée pravi: "Védite, da je glavni namen zakona rojevanje otrok in ne uživanje."

⁶⁹ Michel Foucault, *Vednost - oblast - subjekt*, Ljubljana, 1991, XXVI (spremna beseda Mladena Dolarja) in 134ss.

⁷⁰ Anton Bonaventura, *Kratko navodilo staršem o verskem pouku majhnih otrok*, Ljubljana, 1915, str. 68-69. Kot vidimo so besede položene v (vzgojna) usta matere.

⁷¹ Jakob Dimnik, *Domáča vzgoja*, Ljubljana, 1895, str. 104.

⁷² Stefan Zweig, *Včerajšnji svet. Spomini Evropejca*, Ljubljana, 1958, str. 76-77.

se o teh kočljivih vprašanjih ni razpravljalo ne doma ne v šoli, in ki naj bi, s svojo krepostno sramežljivostjo - "zaprto v jako tenkočutni posodi, katera se jako lahko razbije, včasih tudi nehote,"⁷³ otroka (kar sam) privedel do "spoznanj velike tajnosti," kot spolnost imenuje H. Schreiner.⁷⁴ Sam namreč ni dvomil, da je "močno razvita sramežljivost mladini mnogo krepkejše varstvo nego najboljši pouk, in je tudi odločno zavračal neposredni pouk o posameznosti človeške razploditve pred celim razredom."⁷⁵

In vendar se je Schreiner odločil o "seksualni vzgoji" spregovoriti, ne sicer pred razredom, temveč v pisni obliki, ki pravi: "Čas, ko smo smeli o spolnih rečeh naših otrok samo šepetaje govoriti, kakor da bi govorili o čem prepovedanem in zaverženem, mora miniti." Razlogi, ki so Schreinerja navedli k javnemu nastopu, razgrnitvi tabu teme, so verjetno, na eni strani, tičali predvsem v želji, da bi mladina, ki vé ustreči svoji radovednosti, prenehala zajemati svoje znanje, kot sam pravi: - "...žalibog... največkrat iz zelo motnih vicev... kosmatih pesmi... gledališč s svojimi trikoji (!)... in od domačih poslov, ki kaj radi prevzamejo ta pouk in ga včasih izvrše zelo nazorno ter tako oskrunejo čisto otroško dušo s svojim podlim znanjem", na drugi strani pa v spoznanju (in tu avtor citira Försterja), da "molčanje staršev z ozirom na spolna vprašanja ima še drugo opasno stran. Izpodkopava namreč spoštovanje pred vrednostjo vsega duševnega in nramnega vodstva... Ako mi nasveti in pouk dorastlih ljudi vprav tam ničesar ne morejo podati, kjer si sam ne morem svetovati in pomagati in kjer me lastno telo tako vznemirja s svojimi terjatvami in zahtevami - morem li slušati njihove svete v drugih položajih življenja?"⁷⁶ Avtor teh vrstic si je v imenu "resnice" vzel besedo in z njo poskušal predreti zid molka.⁷⁷ "Produkcija resnice" se tako odvija z instance avtoritete - oblasti, ki pa, kot smo videli že zgoraj, "nikoli ne preneha s spraševanjem,

zasliševanjem, registracijo resnice, temveč institucionalizira, profesionalizira in nagrajuje nje-no iskanje."⁷⁸ Schreiner v zabrisu molka kajpak ni dosleden, zakaj nikjer v svojem tekstu se dokončno ne otrese oznake spolnosti kot "zaveržene dejavnosti," še vedno mu spolnost predstavlja malodane ogabo, o kateri pa je treba vseeno govoriti, in sicer "previdno in decentno" - "istotako kakor zdravnik mora preiskovati na korist svoje umetnosti tudi najostudnejše stvari na človeškem telesu." Kakor vsi ostali vzgojitelji, tudi Schreiner govori v službi molka; tudi on se ne spusti v jedro problema otroške seksualnosti, ampak le namiguje na odrešilno smer vzgoje v smislu "prostovoljnih vaj v samozatajevanju." Priporoča torej potlačitve, ki naj se začnejo na polju drugih nagonov, še preden se pri otroku začnejo zbujati spolni nagoni in se njegovi prsti samodejno začnejo pasti po erogenih conah telesa. Tako je zanj poželenje pri jedi "izvrstna prilika za vežbanje k samostojnosti duha... treba je samo pokazati, da s takim samozatajevanjem store nekaj višjega, da je to junaštvo."⁷⁹ Starši naj otroke le napeljujejo v pravo smer, zadnjo besedo "velike tajnosti" pa naj otroci izgovore "sami, v čisti duševni samoti."⁸⁰ Dovolj nazorno je razmerje med vzgojo in oblastjo opazil Foucault, rekoč - da meščanstvo "zanima oblast, sistem kontrole otroške seksualnosti, ne sam ta pojav."⁸¹

Izoblikovanje novega odnosa do smrti

Smrt ni prizanesljiva, slej ko prej se njena kosa dotakne vsakega posameznika. Pogrebni obred zaključuje življenjsko pot, ki jo je bil začel krstni obred. Smrt v tradiciji slovenske ljudske pesmi

⁷³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 32.

⁷⁴ H. Schreiner, *O seksualni vzgoji*, Pedagoški letopis, 1910, str. 71. Avtor se močno opira na dela dr. Fr. W. Försterja o obravnavanih delikatnih temah glede seksualnosti.

⁷⁵ Ibidem, str. 88.

⁷⁶ H. Schreiner, *O seksualni vzgoji*, Pedagoški letopis, 1910, str. 69-70 in 74.

⁷⁷ Za zanimivo razgradnjo molčanja (I. Pravočasno, dopadljivo in koristno molčanje/ II. Sinno in škodljivo molčanje) glej Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, 108ss.

⁷⁸ Michel Foucault, *Vednost - oblast - subjekt*, Ljubljana, 1991, 29ss.

⁷⁹ H. Schreiner, *O seksualni vzgoji*, Pedagoški letopis, 1910, str. 88. Za primerjavo in ilustracijo, dobrih tristo let starejšega, a liberarnjšega in bolj reflektiranega pogleda na podobno tematiko, naj navedem Montaigna (Michel de Montaigne, *Eseji*, Ljubljana, 1960, str. 16), ki pravi: "Mladi medvedje in psi jasno kažejo svoja naravna nagnjenja, ljudje pa se brž izpremenijo, ker zaidejo pod vpliv že ustaljenih navad, mišljenja, zakonov, in prav lahko postanejo nekaj čisto drugega. Prav tako je težko obvladati naravna nagnjenja, zato se dogaja, da se zelo pogosto zaman trudimo in napravimo mnogo časa s tem, da bi otroke naučili stvari, ki se jih nikdar ne morejo naučiti, to pa zaradi tega, ker nismo izbrali prave poti."

⁸⁰ Ibidem, str. 89.

⁸¹ Michel Foucault, *Vednost - oblast - subjekt*, Ljubljana, 1991, str. 35.

ne prekine zvez med ljudmi, npr. med materjo in njenimi otroki; na tožbo zapuščene sirote se odpre zemlja nad mrtvo materjo:

... tako Jerca govorila:
 "Da bi se odprla zemlja,
 črna zemlja, matern grob!"
 se odperla črna zemlja,
 črna zemlja, matern grob.⁸²

Na deželi se je otroška smrtnost nekoliko zmanjšala šele ob koncu 19. stoletja, kar je posredno povezano s prodorom novih vedenjskih shem, ki jih je vzporedno z novimi proizvodnimi sredstvi vsilil kmečkemu okolju mestni svet.⁸³ Vzgojniki, pa tudi zdravniki preteklega stoletja, so na otroško smrt gledali kot na nekakšno "srečo" v nesreči. Malčkova smrt ni pomenila trpljenja. Jakob Dimnik, ki se je ukvarjal z vzgojo in odnosom do otrok, otroka pravzaprav niti ni zares prišteval med čuteča bitja (žive ljudi), zanj je otrokovo življenje "bolj podobno spanju ali sanjam, kakor pa pravemu življenju," zato tolaži roditelje umrlega otroka, naj si smrti ne ženejo k srcu, saj otrok "prve dni ničesar ne čuti in ne ve kaj je bolečina... vse te muke in bolečine so le navidezne, v resnici pa otrok silno malo ali prav nič ne trpi..."⁸⁴

Marta Verginella, na primeru raziskav Doline pri Trstu, opazi, da se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja občutno spremenilo doživljanje smrti pri odraslih. "Smrt ni bila več le božja kazen, neizbežna usodnost"; nekateri kmetje so namreč že začeli iskati pomoč v medicini, zatekali so se v bolnišnice in se odmikali od tradicionalnega poslavljanja v družinskem krogu.⁸⁵ Vendar se je velika večina vseeno še odločala za tradicionalno obredje, da jih ne bi doletela nenadna smrt in jih odtrgala od družine brez slovesa. Strah pred takšno nenajavljeno smrtjo je bil med kmeti zelo velik. Potrebno je torej izbrati pravi trenutek smrti, znati umreti. Spomnimo se na avtorja starega dela *Dottrina del ben morire* (iz 1540), Pietra da Lucca, ki pravi: "Ker mora torej človek umreti, je zaradi svoje prirojene

previdnosti nagnjen k temu, da svojo smrt predvidi, saj je zanj bolj kot vse drugo strašna in pomembna; kdor želi previdno hoditi skozi to bedno življenje, se mora na to strašljivo smrt pripraviti in se zanj urediti, da ga ne preseneti, ko pride do njega, in zavoljo lahkomišelnosti ne izgubi najvišjega dobrega in ni za večno določen v peklenške muke."⁸⁶

V spominih iz svojega detinstva nam Luiza Pesjakova, četudi v precejšnji meri sentimentalne, patriotske in romantično-viharniške manire, opisuje šok oz. bolečino svojega prvega soočenja s smrtjo, ki jo je globoko prizadela in se naselila v otroško dušo: "Necega spomladánjega dné - rože so bile v najlepšem cvetu - spremili smo potrti in žalujoči svojega ljubljenca, máternega rojaka, na pokopališče. Do tistega dné nisem znala, kaj je smrt. Nepričakovano mi je v grozoviti podobi stopila pred oči, vplenila nam je njega, ki nas je objemal s tako gorko udanostjo. Bolečo - prvo - rano usekala je v otroško moje srce. Dan na dan in leto na leto sem molila za pokojnika, Bogá proseč, naj mu dá od gori gledati preljubo deželo, po kateri je do smrti tako željno hrepenel. A spominjajoč se njega, bilo mi je vselej tudi misliti na svojo lepo, milo domovino, katero je on imenoval ubogo. Zakaj li? Zakaj li je bila uboga?"⁸⁷ Tako Luiza. Čisto drugače je prvi stik s smrtjo doživel Ivan Cankar: "Ko sem prvič videl smrt od blizu, se je nisem prestrašil; le motila me je, nekako v nadlego in spotiko mi je bila. Umrl je stari oče. Ležal je na visoki postelji siv in trd, črne muhe so mu sédale na oči, na splahnele ustnice. Nekdo je zaklical s čudnim glasom, v drugi izbi se je ropotoma prevrnil stol, oče je planil k postelji in zajokal. Nikoli do tedaj ga nisem videl, da bi jokal; bilo je samo suho, presekano ihtenje brez solz. Nisem vedel kam in kaj da bi; zunaj je deževalo curkoma; zalotil sem se ob neprijetnem občutku, da mi je zopern tisti tihi človek, ki leži na postelji in je čisto mrtev, pa še zmirom gospodari v hiši, se ga v misli in v sanje same s koščenimi prsti."⁸⁸ Mrtev je bil malemu Ivanu Cankarju napoti in kljub zanikanju vidimo, da je strah legel v Ivanovo dušo že tedaj, saj se je pred umrlim oz. pred nepreklicnim šokom spoznanja smrti "skril v tesno sosedovo kamrico."

⁸² Karel Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, str. 351. Cf. po Alenka Goljevšček, Kuli mrtvih v slovenski ljudski pesmi, Traditiones 7-9, str. 159.

⁸³ Marta Verginella, Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju, Ljubljana, 1990, str. 28.

⁸⁴ Alenka Puštar, Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju, Zagreb, 1982, str. 184 in Jakob Dimnik, Domača vzgoja, Ljubljana, 1895.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Alberto Tenenti, Občutje smrti in ljubezni do življenja v renesansi, Ljubljana, 1987, 330ss, glej op. 57.

⁸⁷ Luiza Pesjak, Iz mojega detinstva, Ljubljanski zvon, 1886, str. 679.

⁸⁸ Ivan Cankar, Moje življenje, Ljubljana, 1920, str. 30.

Obisk

Videz mrliča je tedaj še sodil v izkustvo vsega prebivalstva; največkrat so ga ljudje videvali na parah. Kot zapiše Alenka Puhar, je bilo "ogledovanje" mrliča obvezen sestavni del "posthumnega" ceremoniala in je veljalo tudi za otroke, če so hoteli ali ne. *"Izogniti se temu dejanju je veljalo za hudo kršitev moralnih norm. Sploh pa so navzočnosti pri umiranju in ogledovanju umirlih pripisovali vzgojen pomen, češ da vceplja 'oni moralni čut', ki da je sestavni del krščanske npravstvenosti, krepi pobožnost, strah božji, ponižnost, pokorščino, hvaležnost."*⁸⁹ (Malo)meščanstvo pa je izoblikovalo novo npravstveno pojmovanje in nov moralni čut; "pogled na mrliča" (malo)meščanom ne vceplja več pobožnosti in pokorščine, temveč mu vzbuja srh in gnus. Mestna gospoda se "pogleda na mrliča" skuša znebiti na podoben način, kakor se skuša otresti nočnega bdenja nad mrtvecem.⁹⁰

V spomin na "spokorni zvršetek devetnajstege, in na pobožni začetek dvajsetega stoletja" je

družba svetega Mohorja izdala knjižico z naslovom *Priprava na smrt ali premišljevanje večnih resnic*, ki jo je spisal sveti Alfonz Marija Liguorski in poslovenil duhovnik ljubljanske škofije, dr. Andrej Karlin. V kratkem predgovoru prevajalec knjigo označuje kot nujno potrebno, kajti naj to *"bode prilika, da se prenovimo v duhu spokornih del, da se poživimo v svetih zakramentih, da se utrdimo v dobrih sklepilih, da krenemo v novem stoletju z novo močjo na pot... in da se naučimo največje umetnosti: srečne smrti."*⁹¹ "Nujna potreba" knjižice predstavlja neke vrste ogledalo časa; je odziv na družbeno stanje, ki je smrt in premišljevanje o njej vse bolj izrinjalo iz ritma vsakdanjika. Vanj so namreč vstopale nove raznolike dejavnosti in kratkočasnosti, ki so misli slehernika približevale prej aktivnemu in razgibanemu uživanju življenja kot kontemplaciji o smrti. Ponovna kodifikacija "bogaboječega" odnosa do smrti je bila v takšnem svetu funkcionalna. Da pa razsipna prevzetnost, omika in duhovitost s stališča smrti izgubijo vsakršno vrednost in je zato investiranje vanje zgrešeno, gornji priročnik razvratnega grešnika seveda ni pozabil opomniti; rekoč:

⁸⁹ Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*, Zagreb, 1982, str. 192.

⁹⁰ Glej Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 159.

⁹¹ Alfonz Marija Liguorski, *Priprava na smrt ali premišljevanje večnih resnic*, Celovec, 1900, 1*.

"Glej, kam je došel oni prevzetnež, oni nečistnik! Prej so ga poslušali in poželeli v družbah, zdaj pa se studi in gabi vsakomur, kdor ga vidi. Zato si prizadevajo sorodniki, da bi ga spravili kar najhitreje od hiše. Plačali so nosače, ki ga odnesó zaprtega v krsto k pogrebu. Poprej je bil na glasu, da je duhovit, omikan, olikan, dovtipen, kmalu po smrti pa se izgubi spomin nanj: 'Izginil je njih spomin kakor ropot' (Ps. 9, 7.)."⁹²

Upadanje nabožnih volil je (kot potrjujejo številne zgodovinske študije) vsesplošen pojav, ki je potekal vzporedno s procesom modernizacije. Ob prodiranju novega načina in tempa življenja na podeželje, se v kmečkih oporokah s tržaškega podeželja skrb za dušo konec 19. stoletja opazno zmanjšuje. Marsikateri pobožni mož ali žena v oporoki duše nista več priporočala s posebnim obrazcem (*commendatio animae*), kar je bilo v preteklosti običajno. Zmanjša se tudi naročanje in izplačevanje maš zadušnic. Marta Verginella ugotavlja, da oporočitelji in oporočiteljice v tem času v onostranstvu niso več videli področja svoje investicijske dejavnosti; le-to so usmerili v "bolj" tuzemske zadeve in kupčije.⁹³

Če je na kmetih in v izdajah cerkvenih priročnikov priprave na "srečno smrt" še čutiti dolo-

čeno navezanost na tradicionalne predpise umetnosti pravilnega umiranja, nam mesto kaže drugačen obraz. Meščanski vedenjski modeli se obnašajo drugače. Nihče se več tako skrbno ne posveča smrti "znotraj življenja," pripravi najo, zdaj važnejši del postane pogrebno in žalovalno obredje. Po spovedi, ki očisti dušo in srce, je - po skopih napotkih Valenčiča - "treba paziti, da bolnik pove, kje je njegova pismena oporoka, katero je naredil morebiti že pred leti."⁹⁴ Vedenja na smrtni postelji ne spremlja več le družinska žalost ob odhodu družinskega člana, temveč v poslavljanje od tega sveta vstopi tista kolektivna plat, v kateri je prepoznavna pripadnost meščanskim vedenjskim vzorcem. Podeževanje in s tem ohranitev meščanskega stanu (nakopičenega bogastva) je vsekakor najpomembnejša dediščina naslednji generaciji. Urbanus v *Knjigi o lepem vedenju* ne daje napotkov o tem, kako se "ima meščan" vesti na smrtni postelji, pač pa v poglavju *Smrt in žalovanje*, ki obsega natanko pičle tri strani (v 388 strani obsegajoči knjigi) natrosi nekaj odstavkov o tem, kako smrt "drugega" naznaniti pristojnim oblastem in kako se vesti na pogrebu. Naznanilo o smrti, ki ga je (po novem) potrebno priobčiti "vsaj v enem časopisu,"⁹⁵ naj bo "kratko in preprosto brez običajnega zatrjevanja o težkem udarcu, o globoko potrlih srcih, o neutolažljivi žalosti, nenadomestni izgubi itd., saj to je vendar umljivo..."⁹⁶ V (malo)meščanski družbi je bilo torej, tako kakor "neslišna" poučitev otroka o spolnosti, tudi občutje smrti zavezano molku - samo po sebi umljivo. Prijateljem in posebnim znancem se smrt najavi s "tiskanimi mrtvaškimi listi na močnem, okoli 30/24 cm velikem papirju s črnim, 4 cm širokim obrobom. Pisemski papir in zavitek za naznanilo smrti naj ima praviloma 1 cm širok črn obrob; vendar sorodnikom, ki bi se mogli vsled črnega roba prestrašiti, je treba naznaniti smrt varno na belem papirju, v belem zavitku, jako mehkočutnim, slabotnim, bolehnim in obupljivim sorodnikom je treba smrt naznaniti s pismom celó po tretji; prijazni osebi, ki žalujočega sorodnika osebno tolaži in varuje. Z brzojavom se sme javiti samó, ako je za pismo prekesno in le močnosrčnim osebam."⁹⁷ Meščanstvo s podrobno izdelano "logistiko"

⁹² Alfonz Marija Liguorski, *Priprava na smrt ali premišljevanje večnih resnic*, Celovec, 1900, str. 9. Za primerjavo naj navedem bolj "tuzemsko" perspektivo, ki "jo je bil - po praškem grobarju - deležen" naš popotnik Josip Lavtižar (glej: Lavtižar, *Pri severnih Slovanih*, SM, Ljubljana, 1906, str. 168-169) v Pragi in, ki Josipu pojasnjuje, da tudi smrt ni dokončna "izenačevalka"; J. Lavtižar: "Izbrali ste si težaven in ne baš prijeten stan... za žalostno službo grobokopa nima vsak veselja. Imeli ste vedno smrt pred očmi, zato se je menda ne boste bali, kadar pride tudi po vas. Vprašali ste, ali smo si v smrti vsi enaki? Gotovo. Takrat je poravnan vsak razloček, ki prevladuje v življenju." *Praški grobar*: "Nikakor ne ... le pogledjte po pokopališču in prepričali se boste, da ostane razloček med bogatinom in revežem še po smrti. To vem najbolje jaz. Ali so vsi grobovi enaki? Najlepši prostori so odbrani za imenitno gospodo, v zapuščenem koncu pokopujejo pa siromake. Nič drugega kakor v življenju. Ubožec, ki je prebival v zadnjem mestnem delu v tesni sobi, prebiva tudi na pokopališču v postranskem oddelku. Na njegovi gomili stoji preprost križ, večkrat pa še nobenega znamenja nima. In bogataš? On, ki je bival v palači, dobi tudi po smrti lepo, včasih celo zidano stanovanje s sijajnim spominkom. Kaj pravite, koliko stane ta-le rakev, nad katero se vzdigujejo kameniti stebri kakor na oltarju? V sredi vidite Kristusa iz belega marmorja. Dvatisoč goldinarjev! Ha, kdo bo postavil nam kaj takega?"

⁹³ Marta Verginella, *Živi pomagajo živim, živi mrtvim, mrtvi živim in mrtvi mrtvim* (Skrb za dušo v kmečkih oporokah s tržaškega podeželja), *Zgodovina za vse*, leto II/št. 1, str. 1-17.

⁹⁴ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 245.

⁹⁵ Ibidem, str. 246.

⁹⁶ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju*, 1932, str. 159.

⁹⁷ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana, 1899, str. 246.

glede opravil in odnosa do pokojnika in žalujočih, je torej natančno razlikovalo med stopnjami rahločutnosti, ki jih je potrebno pri naznanilu smrti upoštevati. Zgledno pa je bilo upoštevati finančne zmogljivosti sorodnikov (ki so na pogrebu gotovo prišle na dan): *"Treba je pomisliti, da je pokopavati nrliče, oziroma jim izkazovati poslednjo čast, da jih spremljamo do groba, lepo, dobro in bogoljubno delo in da mnogo družin v današnjih razmerah ne zmore še stroškov za naznanila... Sorodniki in dobri prijatelji pošljejo k pogrebu venec ali cvetlični buket, če se to ni v naznanilu izrecno odklonilo, saj se cvetke na krsti kot zadnji pozdrav zelo lepo podajo."*⁹⁸ Izvemo tudi, da se na cesti sožalja ne izreka in da se je pogreba, po možnosti, dobro udeležiti v temni obleki (le perilo sme biti belo) *"s črno ovratnico, klobukom in rokavicami. Glavno pa je, da v resnici žaluješ (!) ali pa se v sprevodu vsaj resno vedeš (!) ter ne govoriš ali pa se ogleduješ okoli."* V nagrobnem govoru, potem ko je duhovnik opravil svoja opravila, naj bi vnaprej določeni govornik stopil k zgledu groba in govoril *"z žalostnim glasom v srca segajoč nagrobni govor, v katerem našteva govornik dobre lastnosti, lepe čednosti, prizadevanja, požrtvovalnost in delovanje, koristi, uspehe in zasluge nrliča ter izraža žalost in sočutje, katero je povzročila njegova prezgodnja smrt... posebno naj pazi govornik, da njegov govor vname in gine vsakogar."*⁹⁹ Pri tem "vnemanju in ginevanju" navzočih je priporočljivo – po istem avtorju – odstraniti slabotne in bolehe ljudi...

Zdi se, da se v kmečkem okolju ohranja bolj pristno in primarno spoštljivo občutje do odhoda s tega sveta. V mitskem razumevanju odnosa med življenjem in smrtjo ni ostre razmejitve med prvim in drugim; svet živih in mrtvih se prepletata. Z napredkom znanosti, izboljšanjem higienskih razmer in pojavom prvih bolnišnic, ki so pogosto reševale človeka iz objema smrti, se je v (malo)meščanskem pogledu (ki se je takšni bolniški oskrbi pač "izročal") življenje začelo ločevati ("odlepljati") od smrti. Če je smrt odraslega člana na deželi zaustavila življenje celotne srenje, ki se je bolj ali manj (bogaboječe) spoštljivo poklonila spominu pokojnika, se je v mestu težišče pogrebne slovesnosti nagnilo bolj k promenadi (malo)meščanov, okinčani z zunanjim bliščem in je vse skupaj nemalokrat

predstavljalo prvovrsten družabni shod. Spominimo se samo Cankarjevega pogreba, te enkratne in pompozne priložnosti za srečanje slovenskih umetniških duš, ki jo je mladi, tedaj še neveljavljeni Josip Vidmar, izkoristil za seznanitev z mnogimi pisatelji in umetniki. In na drugi strani tedanjega ljubljanskega župana Ivana Tavčarja, ki je odklonil predlog, da bi priporočil meščanom, naj izobesijo črne zastave, z besedami: *"Ali bomo obešali zastave za vsakim golarjem?"*¹⁰⁰ Meščanski svet se, bolj ali manj, zadovolji s korektnim obnašanjem na pogrebu, notranji odnos (žalovanje) za pokojnikom pa je v vedenjskih kodeksih tedanjega časa omenjen ponekod celo v poglavju o oblačenju. Tako Urbanus glede ženske žalne obleke svetuje najbližjim sorodnicam, da nosijo *"za rajnimi ali rajnico pol leta docela žalno obleko, pol leta pa samo napol žalno obleko. Docela žalna obleka zahiteva (seveda samo v meščanskih krogih) črn pajčolan preko obraza, dočim se v drugi polovici leta pajčolan ne nosi... Razume se, da žena za pokojnim možem kakor tudi hiči za očetom ali materjo nosi docela žalno obleko vse leto."* Po Valenčiču je *"čas žalovanja treba razdeliti na dve enaki polovici in v vsaki polovici kazati žalost drugače. V prvi polovici žalovalnega časa je žalost globoka in popolna, v drugi polovici pa mala ali polžalost."*¹⁰¹ Pri moški žalni noši, ki je *"obstojala v črni ovratnici na beli srajci in takozvanem floru na levem rokavu ali na klobuku"*, je zapoved prav tako veljala leto dni, *"izvzemši seveda, če se mož vdrugič poroči že pred pretekom enega leta (kar je vse kaj drugega nego lepo...)"*¹⁰² *"Črne rokavice naj nosijo gospodje samo, kadar žalujejo. In uro na črnem svilnatem ali na lasnatem (žimnatem) traku."*¹⁰³ Generalna usmerjenost časa je, kot vidimo, tudi ob številnih detajlih, podpirala intenzivnost življenja, ne smrti, četudi v času žalovanja ni bilo priporočljivo *"posečati niti javnih zabav, na primer gledališča, niti zabavnih prireditev ali pojedin, na katere si vabljen... in v prvi polovici dobe tudi ne delati žurfiksov."*¹⁰⁴ Ob tem se zdi vredno

¹⁰⁰ Josip Vidmar, *Obrazi, Ljubljana, 1979, str. 37.*

¹⁰¹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899, 251ss. V opombi Valenčič dodaja zanimivo terminologijo družinskih oz. sorodstvenih vezi in natančneje razdela načine žalovanja za posameznim sorodstvenim članom.*

¹⁰² Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 325.*

¹⁰³ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899, str. 150-151.*

¹⁰⁴ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 325-326.*

⁹⁸ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 159.*

⁹⁹ Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče, Ljubljana, 1899, str. 249.*

omeniti kratko opazko, ki se tiče materialno-nepremičninske kompenzacije za umrlega, ki v oporoki pripade preživelim. A glede na krščansko provenienco nam cinizem, skrit v tem bežnem zaznamku, ki ga preberemo v knjigi *Priprava na smrt*: "Sorodniki pač izpočetka kakšen dan žalujejo, a skoro se utolažijo z onim delom imetja, ki jim pripade, tako da se bodo kmalu veselili tvoje smrti",¹⁰⁵ pač ne more uiti.

Med zadevami, dotikajočimi se "smrti in žalovanja", naletimo na neko "grdo razvado - čuvanje mrliča," za katero si Urbanus želi, da bi "že izginila iz srede slovenskega naroda," saj se ob njej mladina "zbira zvečer ob mrliškem odru ter si morda celo z žgano pijačo razpalja živce in uganja ob mrliču razne nespodobnosti."¹⁰⁶ Gre za staro šego varovanja ("vahtanja") mrliča, ki na kmetih ni zadevala le ožje družine, ampak celo sosesko in je bila prvovrsten družabni dogodek. Josip Ribičič se tega podeželskega dogodka spominja takole:

"S poti je bilo dobro videti, da razsvetljujejo sobo prižgane sveče. Stric se je ustavil in mi pomignil, naj počakam. Pod oknom je ležalo nekaj tnal. Stric je stopil nanje in pogledal skozi okno. Odkril se je, ko da koga pozdravlja, in se vrnil. 'Mrliča imajo v hiši,' je povedal in pokazal z roko, naj nadaljujeva pot. 'Vsa izba je polna sosedov. Prišli so stražiti mrliča. Molijo rožni venec, vmes pa pijejo žganje. Počasi se ga bodo pošteno naluckali. Do jutra bodo ostali, ker si ponoči le malokdo upa iz hiše, kjer leži mrlič.' 'Zakaj?' 'Zato, ker mislijo, da hudič zunaj dušo lovi. Ujel bi jo rad in da je ves divji, če mu uide in je ne more odnesti s seboj. Taka je tod vera v to reč.'"¹⁰⁷

Nič nespodobnega ni bilo, če je bilo, ob jedachi in pijači in petju mrliških nabožnih pesmi, slišati tudi šale in smeh, prej nasprotno, kot zapiše Alenka Goljevšček: "Smeh je izraz življenja in radoživosti in zato močna magična obramba pred nevarnimi silami, ki jih sproži smrt."¹⁰⁸ Iz istih razlogov in tesne sorodnosti med "mrtvaško erotiko in morbidnostjo,"¹⁰⁹ so bile zgodbe, igre in šale včasih erotično obarvane (npr. igra "ženitev" pri vahtanju v Trdinovih časih na Do-

lenjskem). Za tiste iz novopečenih (malo)meščanskih logov, od koder je prihajal naš Urbanus, je bilo takšno sproščeno, včasih nekoliko objestno vedenje seveda izraz skrajne nedostojnosti v družbi, kjer je bil skorajda sleherni nasmešek predpisan in ki je bila zaradi tega na nenehni preži pri iskanju nedostojnosti.

Po Renati Salecl je "trik" uspešnega (političnega) diskurza v tem, da oblikuje "simbolni prostor, mesto, s katerega smo samim sebi všeč."¹¹⁰ Pisci bontonov in predpisovalci meščanske morale, ki so konec 19. stoletja ustoličili nove meščanske vrednote oz. meščanski diskurz, so - kot kaže - ta trik zapopadli; s posredovanjem vrste simbolnih podob in gest so strukturirali nov prostor in vanj kot osrednjo kohezivno silo postavili dom in družino. V ta osrednji simbolni prostor so (malo)meščani lahko projecirali podobe svojega idealnega jaza. In pri tem je bistveno, da se je peščici ljudi dejansko uspelo prebiti v novo simbolno sfero; to pa je delovalo "kot majhen košček realnosti, ki daje vsem ostalim upanje, da bo nekega dne morda uspelo tudi njim."¹¹¹ Hkrati z moralno togostjo pravil koeksistira tudi moralna prožnost, ki je natančno usklajena z interesi posameznika, včasih na skrivaj in zaide v svoje nasprotje, a sledovi so skrbno zakriti, kar zopet spada v meščanski moralni kodeks in njegovo zavezanost molku. Sprotno in spretno zakrivanje moralnih kršitev je ravno tako del moralnih vrednot meščanstva, kakor kršene moralne norme same (na primer: prve spolne izkušnje meščanskih dečkov s služkinjami, ki so potekale v tih domeni).

Če skušamo naš kratki oris strniti v povzetek, bi lahko na tem mestu dejali, da se družinska morala razkriva kot notranja ločnica družbe, kot tisti družbeni mehanizem, ki vzdržuje *status quo* v meščanski družbeni poziciji, sloneči na nespremenljivosti (v smislu Braudelovega dolgega trajanja; mnoge niti bi se dalo potegniti precej globlje v preteklost, kakor je to na tem mestu bilo storjeno) ter kopičenju in ohranjanju privilegijev; popolnoma pragmatičnih, vsakdanjih privilegijev in drobnih, banalnih prestižnih koristi, ki se izražajo v statusnih simbolih predmetov, razporeditvi prostorov, ne-

¹⁰⁵ Alfonz Marija Liguorski, *Priprava na smrt ali premišljevanje večni resnic, Celovec, 1900, str. 10.*

¹⁰⁶ Urbanus (Franc Terseglav), *Knjiga o lepem vedenju, 1932, str. 159.*

¹⁰⁷ Josip Ribičič, *Moja mlada leta, Ljubljana, 1965, str. 109.*

¹⁰⁸ Alenka Goljevšček, *Kult mrtvih v slovenski ljudski pesmi, Traditiones 7-9, str. 166.*

¹⁰⁹ Ariesov izraz; cf. po Alberto Tenenti, *Občutje smrti in ljubezni do življenja v renesansi, Ljubljana, 1987, str. 14.*

¹¹⁰ Renata Salecl, *Disciplina kot pogoj svobode, Ljubljana, 1991, str. 10.*

¹¹¹ *Ibidem, str. 11.*

vidni ideologizaciji otroških igračk ipd. (Malo)meščan ima zelo jasno vizuelno predstavo o sebi, pri kateri igra pomen očesa, kot središčne točke opazovanja, veliko vlogo. Za zunanjšega opazovalca zadostuje pravilna drža žlice pri jedi in dobro "ukročeni" otroci ter razpoložljiva žena-gospodinja, ki možu v javnem-poslovnem svetu zagotavljajo čim višjo kotizacijo... Zakaj, zdi se, da povprečnega človeka-(malo)meščana, denimo Ljubljana, s konca 19. stoletja, dolgoročne ali kakšnim posebnim strateškim ciljem podrejene vizije pravzaprav ne zanimajo (ali bolje rečeno: jih nikoli zares ne uvidijo), ker od njih pač ni nobene neposredne koristi. Kjer se ne vidi daleč v tradicijo (ker je preprosto ni), se tudi v prihodnost nekako ne da ozreti. Kjer ni tradicije, pa ostane le sedanost in borba za prestiž, ki bo nekoč tradicija. Moralo tako, zdi se, poganja oz. pogojuje vzrok, ki se ga ne da reducirati na moralo samo, ampak je, nekje v ozadju, tesneje povezan s širšim vidikom oblasti in nadzorovanja socialnih grupacij.

Zusammenfassung

Moral und Etikette im Kreis der Familie im Licht bürgerlicher Benimmbücher

Die Familienmoral ist eine innere Trennlinie der Gesellschaft und jener gesellschaftliche Mechanismus, der den Status quo der bürgerlichen gesellschaftlichen Stellung aufrecht erhält. Diese Stellung beruht auf der Unveränderlichkeit im Sinne von Braudels langer Dauer - wobei viele Fäden auch tiefer in die Vergangen-

heit verfolgt werden können, wie es im Beitrag versucht wurde - sowie auf der Häufung und Bewahrung von Privilegien. Dazu gehören ganz pragmatische, alltägliche Privilegien und kleine, banale Prestigegewinne, die sich in Statussymbolen, der Verteilung der Räumlichkeiten, der unsichtbaren Ideologisierung von Kinderspielzeug usw. ausdrücken. Der (Klein)Bürger hat eine sehr klare visuelle Vorstellung von sich selbst, wobei die Bedeutung des Auges als Mittelpunkt der Beobachtung eine wesentliche Rolle spielt. Für den äußeren Beobachter genügt die richtige Haltung des Löffels bei Tisch, die gut "gezähmten" Kinder sowie die verfügbare Ehefrau-Hausfrau, um dem Mann im öffentlichen und beruflichen Leben einen hohen Stellenwert zu sichern. Denn es scheint, daß den durchschnittlichen (Klein)Bürger, zum Beispiel einen Laibacher, im ausgehenden 19. Jahrhundert langfristige und besonderen strategischen Zielen untergeordnete Visionen eigentlich nicht interessieren - oder, anders gesagt, er sieht sie nicht ein, weil sie eben keinen direkten Nutzen bringen. Wo man nicht auf eine lange Tradition blicken kann - weil es sie einfach nicht gibt - ist anscheinend auch der Blick in die Zukunft versperrt. Wo es aber keine Tradition gibt, bleibt nur die Gegenwart und der Kampf um das Prestige, das einst zur Tradition werden wird. Die Moral, so scheint es, wird dabei von Ursachen bedingt, die man nicht auf reine Moral reduzieren kann, sondern die, im Hintergrund, eng mit der Frage der Macht und der Kontrolle sozialer Gruppen verbunden sind.